

ЖАЙ СӨЙЛЕМНІҢ МАҒЫНАЛЫҚ ТҮРЛЕРІНІҢ ИНТОНАЦИЯСЫ

Нүркелді Жарасбаев

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті
Өзбек тіл білімі» кафедрасының оқытушысы

Аннотация

Жалпы тіл білімінде ғалымдардың сөйлемді түзетін негізгі белгілердің бірі ретінде және сөйлемдердің құрылымдық-коммуникативтік түрлерін даралауда интонацияның маңызы зор екені туралы пікірлері айқын көрінеді.

Кілтті сөздер: Хабарлы, сұраулы сөйлем, синтагма, интонация, тон, екпін, диалог.

Аннотация

В общем языкознании отчетливо просматриваются мнения ученых о значении интонации как одного из основных признаков предложения и в индивидуализации структурно-коммуникативных типов предложений.

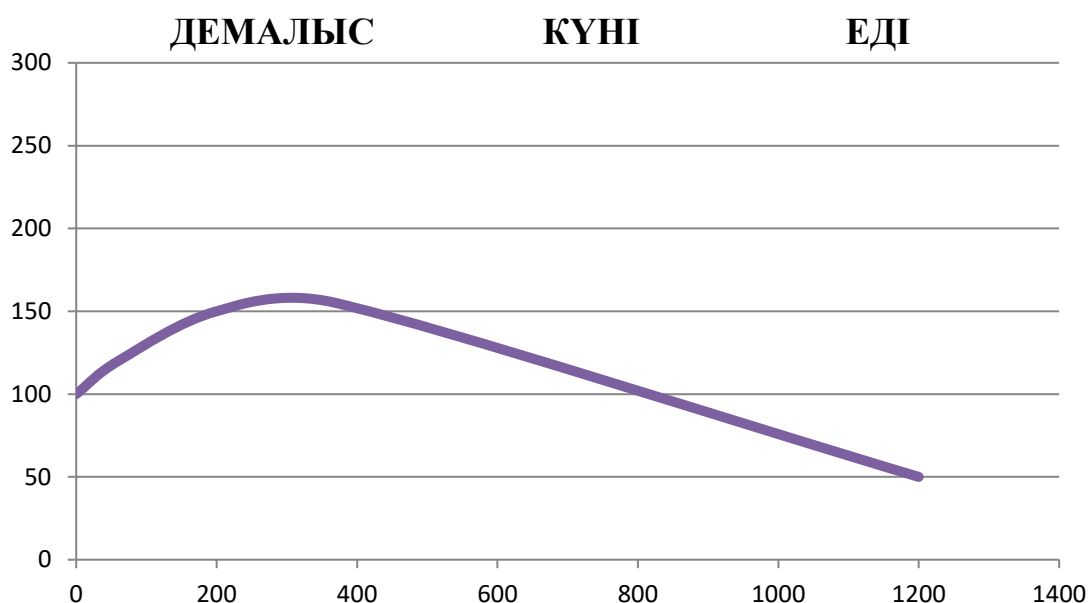
Ключевые слова: Информативное, вопросительное предложение, синтагма, интонация, тон, акцент, диалог.

Бір нәрсенің, істің, уақиғаның жайын баян ету мақсатымен айтылған сөйлемді хабарлы сөйлем дейді. Хабарлы сөйлем мазмұнына **қарай** әр түрлі болады. Олардың мазмұны сөйлемдегі сөздердің, сөйлем мүшелерінің, әсіресе баяндауыштардың мағыналық тұлғалық ерекшеліктерімен байланысты.

Қазақ тілінде де басқа тілдер сияқты хабарлы сөйлемнің өзіне тән интонациясының анықталған екі түрі бар деп есептеуге болады (**Л.Шербанның** трактовкасына сүйенсек). Олар хабарлы сөйлемнің бір мүшелі және екі мүшелі фразалардан тұратын түрлерінің интонациясы. Бір мүшелі хабарлы сөйлем канша синтагмадан тұрса да, іш мазмұнында логикалық қайшылығы жоқ бір тұтас семантикалық интонациялық бірлік құрайды. Мысалы: Демалыс күн еді (Ғ.Мұстафин). Қара қазан үш жерден құрылған (Ғ.Мұстафин). Бәрі орындарынан тұра бастады (М.Әуезов). Күн ұясына кіріп бара жатыр (Ғ.Мұстафин). Тары әңгімесі ұзаққа созылды (Ғ.Мұстафин). Күн қызыл арай шатырынан жаңа ғана шыға бастады (Ғ.Мұстафин).

Келтірілген мысалдардың бәрі дерлік тұраулы мүшелері түгел, екі құрамды бір мүшелі хабарлы сөйлемдер. Бұлардың интонациялық тоны басында аздап көтеріліп, негізгі тонның жиілігі сөйлемнің мағыналық өзегінде молайып барып, содан кейін жайбарақат төмен түсіп барып тынады. Бір мүшелі хабарлы сөйлемдер көбінесе орта тональды регистрде айтылады да, тональды диапазоны мен интервалы шамалы болады. Тонның терминальды төмендеуі де интенсивтіліктің азайып минимальды мағынаға ие болуымен байланысты. Интенсивтілік пен негізгі тонның жиілігінің сызығы да өзара бір-бірімен

пропорциональды болады. Бір мүшелі хабарлы сөйлемдер әдетте онша қатты емес, орташа дауыспен айтылады.

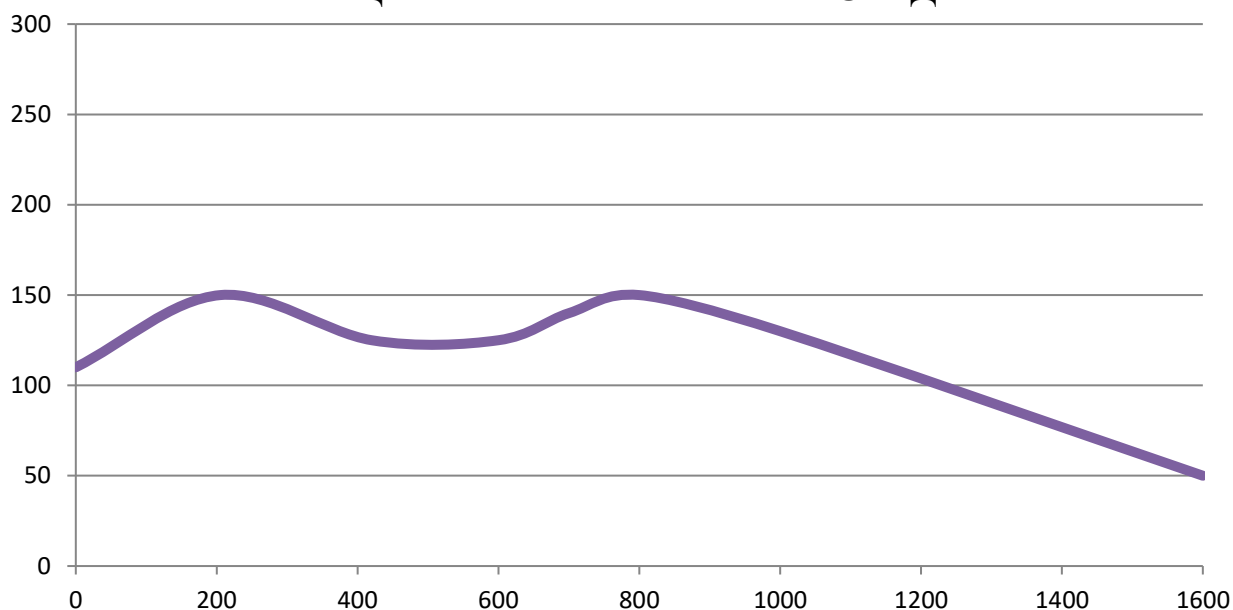
1-сурет. Бір мүшелі хабарлы сөйлемнің интонациялық сызығы

Мұндай сөйлемдердің аяғына қарай қарқынның жылдамдығы мен ұзақтылықтың сәл ғана молаюы байқалады. Логикалық екпін түскен сөздің басқа сөздермен салыстырғанда айтылуы ұзағырақ болады. Сонымен қатар сөйлемнің айтылу қарқыны олардың көлеміне байланысты. Сөйлем қарқынның жылдамдауы – буындар санының көбеюімен байланысты (1-сурет).

Егерде бір мүшелі сөйлем бірнеше ритмикалық топтан тұрса ритмикалық топтың ішіндегі әр сөз орыс тіліндегідей екпінмен белгіленбей, ритмикалық топтың соңғы буыны әдетте жоғарырақ, күштірек, ұзақтылығы да молырақ болып айтылады. Мұндай сөйлемдердің интонациясы біркелкі, жай толқынданып аяғына қарай төмендеп барып бітеді. Ритмикалық топтардың арасы паузамен бөлінуі міндетті емес (2-сурет).

Екі мүшелі хабарлы сөйлемдерде сол екі мүшелерінің арасында әдетте өзара мазмұндық тайталастық немесе қалайда теңдесуге бағытталған бір бәсекелік байқалады. Бұл жағдай мұндай сөйлемдердің интонациялық сызығында да көрінеді. Екі мүше өз алдына бір-бір синтагма құрап, алдыңғысы соңына қарай көтеріңкі, кейінгісі соңында төмен айтылып, әрдайым паузамен бөлініп тұрады. Жазуда көбінесе екі мүшенің арасына сызықша қойылады. Кейде екінші, яғни соңғы мүше алдыңғы мүшеге мазмұны жағынан тайталас, бәсекелес болмай, оның мағынасына біраз түсініктеме не анықтама беруі де мүмкін.

КҮН ЖАҢА ҒАНА ШЫҒА БАСТАДЫ

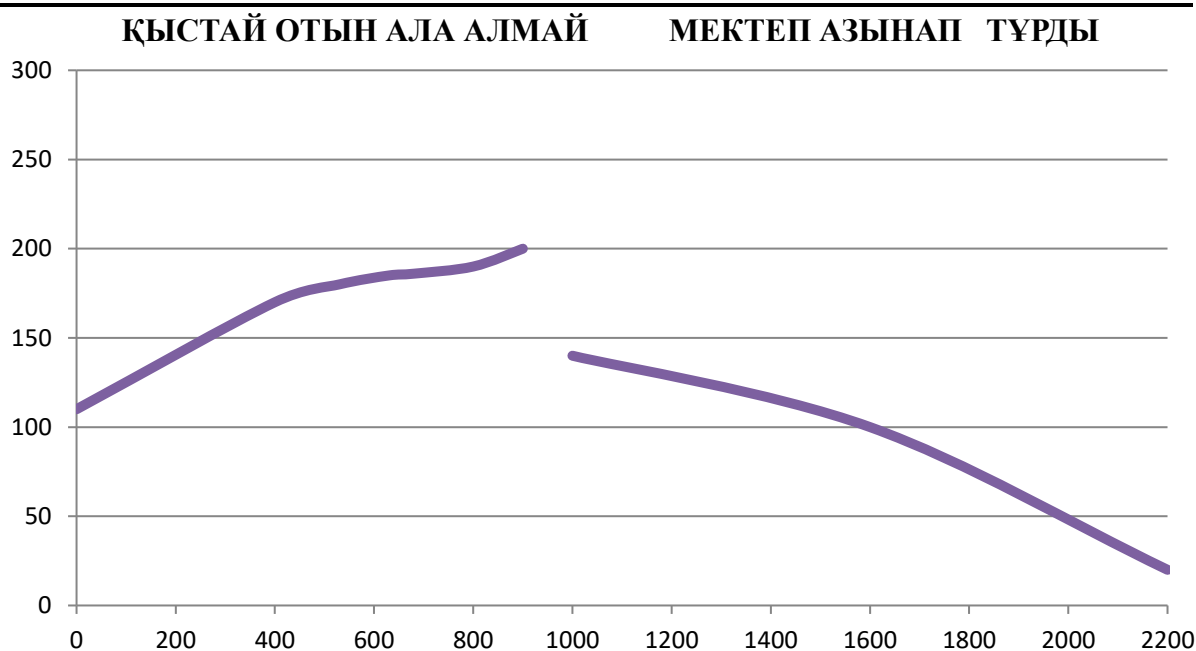

2-сурет. Бір мүшелі үш ритмикалық топтан тұратын хабарлы сөйлемнің интонациялық сызығы.

Мысалы: Қара тақтайсыз мұғалім – тебенсіз кемпір ғой (Ж.Аймауытов). Қыстай отын ала алмай – мектеп азынап тұрды (Ж.Аймауытов). Бес жерде бес – жиырма бес. Оның емтиханды тапсыра алмағандығы – көп ауырғанының салдары. Абай мен Әйгерім өмірге лағнат айтқан адамдар сияқты емес, қайта күйін ұғып, қалын ойлағандай (М.Әуезов). Мал басын көбейтуге ерінбей еңбек сіңірген кісінің бірі – Жақыпбек еді (Ғ.Мұстафин). Қарағанды облысы – еліміздегі ең қуатты да құнарлы өңірдің бірі («Ана тілі»).

Екі мүшелі хабарлы сөйлемнің ішкі мазмұнының тайталас, бәсекелестігі оның мүшелерінің өзіне тән интонациялық өзгешеліктерінен де көрініп тұрады дедік. Мұндай сөйлемнің әр мүшесі қанша синтагмадан тұрса да, олар әрдайым паузамен бөлініп, әрқайсының өзіне тиісті интонациялық сызығы болады. Хабарлы сөйлемнің бұл түрінің екі мүшесі паузамен бөлініп қана қоймай, оның ара жігі едәуір тональды интервалмен дараланады. Алдыңғы мүше, яғни бірінші синтагма болып тұрған мүшенің интонациясы аяқталмағанды көрсетіп интенсивтілігі молаюмен ерекшеленсе, екінші синтагманың тональды контуры төмендеп, аяқталғанды көрсетіп, баяу қарқынмен қатар, шамалы интенсивтілікпен айтылады (3-сурет).

Сонымен, хабарлы сөйлем бір мүшелі және екі мүшелі болып екіге бөлінеді. Оның бір мүшелісі тиянақты бір интонамаға ие болады, ал екі мүшелісінің бірінші компоненті тиянақсыз интонамаға, ал екінші компоненті тиянақты интонамаға ие болады.

3-сурет. Екі мүшелі, екі синтагмадан тұратын хабарлы сөйлемнің интонациялық сызығы

Сұраулы сөйлемдер басқа біреуден жауап күту мақсатымен (кейде сөйлеушінің, жазушының өзі жауап беру үшін де) айтыла береді. Қандай да болсын бір нәрсенің, оқиғаның, істің жайын, күйін т.б. білу үшін айтылған, сұрау мәні бар сөйлемді сұраулы сөйлем дейді. Қазақ тіліндегі сұраулы сөйлемдер сұрау есімдіктері, сұраулы шылаулар, кейбір көмекші етістіктер мен қосымшалардың қатысуы арқылы жасалады. Олар мыналар:

1) -ма/-ме, -па/-пе, -ба/-бе шылаулары етістіктен немесе есім сөзден болған баяндауышқа жалғанады: Жақсы хабар бар ма? (Ғ.Мұстафин). Жылы киім әкелдің бе? (Ғ.Мұстафин). Өзінің дені сау ма? (М.Әуезов). Бұл сол халықтың ата-бабасының жері емес пе? (Қазақ әдебиеті). Осы мақтаным па? (Қазақ әдебиеті). Шын тани алмадың ба? (І.Есенберлин). Олжеке, бір жерің ауырып келе ме? (Ғ.Мұстафин).

2) Сөйлемге сұрау есімдіктері қосылып айтылу арқылы жасалатындары: Қашан келетін еді? (М.Әуезов). Қандай өлең айтасың? (М.Әуезов). Ол жігіт қазір қайда? (І.Есенберлин). Кімді күтем мен? (Ғ.Мұстафин). Кім сайлады бұны? (М.Әуезов). Неге күлесің? (І.Есенберлин). Сонда мұны қалай түсінуге болады? (Ана тілі).

3) ше демеулігі арқылы да жасалады: Қазір жиналысына барамын. – Сіз ше? Ертең бәріңіз жолға жүресіздер. – Біз ше?

4) Ау, ғой, ә шылауларының баяндауышқа тіркесіп келуі арқылы жасалады: Ораз, сен маған нанбай тұрсың-ау, ә? (З.Шашкин). Біржанның арқасына тиген мына қамшы екенін естідің ғой? – Естідім (Ғ.Мүсірепов). Қайта бүгінгі Қазақстан үкіметіне алғыс айтуымыз керек. Неге дейсіз ғой? («Қазақ әдебиеті»).

Әдетте сұраулы сөйлемдер адамдардың бір-бірімен тікелей қатынасуында, сөйлесуінде яғни диалогта қолданылады. Сұраулы сөйлемдер оған қойылатын сұрақтардың мазмұнына қарай әр түрлі болады. Олардың негізгілері мыналар: ашық сұрақ (тура сұрақ), күмәнді сұрақ, қарсы сұрақ, риторикалық, сұрақ.

Сұраулы сөйлемдердің түр-түрлерінің интонациялық ерекшеліктері олардың мазмұны және жасалу әдістерімен байланысты болады.

1. Ашық сұрақ көбінесе диалогтарда қолданылады. Олар біреудің я бірдеменің жайынан хабар алу үшін, я оның бар-жоқтығын білу үшін қойылады. Мұндайда сөйлеуші тыңдаушыдан жауап күтеді: Аман-есен оралдың ба? – Шүкір (Ә.Нұрпейісов). Кім болып істейсің? – Ревизормын. (Т.Әлімқұлов) Атың кім? – Қайырғали (Ғ.Мүсірепов). Соғыста ең қауіпті нәрсе не? – Паника, қазақшалап айтқанда – ала үрей («Ана тілі»). Астықтың өңім қалай? – Жаман емес («Қазақ әдебиеті»).

2. Күмәнді сұрақ белгісіз, күмәнді жағдайды анықтау үшін қойылады. Мұндай әрі сұраулы, әрі күмәнді сөйлемдердің баяндауыштарының құрамында – ма/ме, ба/бе сияқты шылаулармен қатар екен, шығар, ау, ә дегендер болады. Сол жаққа мен де барсам ба екен? Мына мың болғыр бой бермей кетер ме екен? (Ғ.Сланов). Ол келе алмай қалған ғой ә? Мүмкін, біздің тексіздігіміз де осыдан басталған шығар? («Ана тілі»). Жалғыз басты болсаңыз жан бағарсыз, ал бала- шағаңызда ол табысыңыз да жете қояр ма екен? («Қазақ әдебиеті»). Ол бүтін келер ме екен?

3. Қарсы сұрақ. Кейде сұраулы сөйлемдерге тура жауап берілмей, сұраққа сұрақ түрінде қарсы сұрақ қойылады. Біздің ауылға барасың ғой, қызым? – Бармағанда қайтем? (Ә.Сәрсенбаев). Сен балаң болуын тілейсің бе? – Баланың керегі не? Біреуге өлтірткізу үшін бе? (М.Жұмабаев). Неге ақылды ақылсыздан жеңілді? – Содан сұра? («Қазақ әдебиеті»). Сонда ол не дейді? – Шынымен солай деді ме? (М.Жұмабаев).

4. Риторикалық сұрақ. Кейбір сұраулы сөйлемдер жауап күту мақсатымен айтылмай, бірдеңенің жайын хабарлау мақсатымен де айтылады. Риторикалық сұраулы сөйлемдер көркем әдебиетте жиі қолданылады.

Кеш, тәңірім, болса сөзім пендешілік,
Мінекей, айқын зұлым, қайда әділдік?
Соншама кең рақметтен құр тастайтын,
Баласы алты алаштың – біз не қылдық?

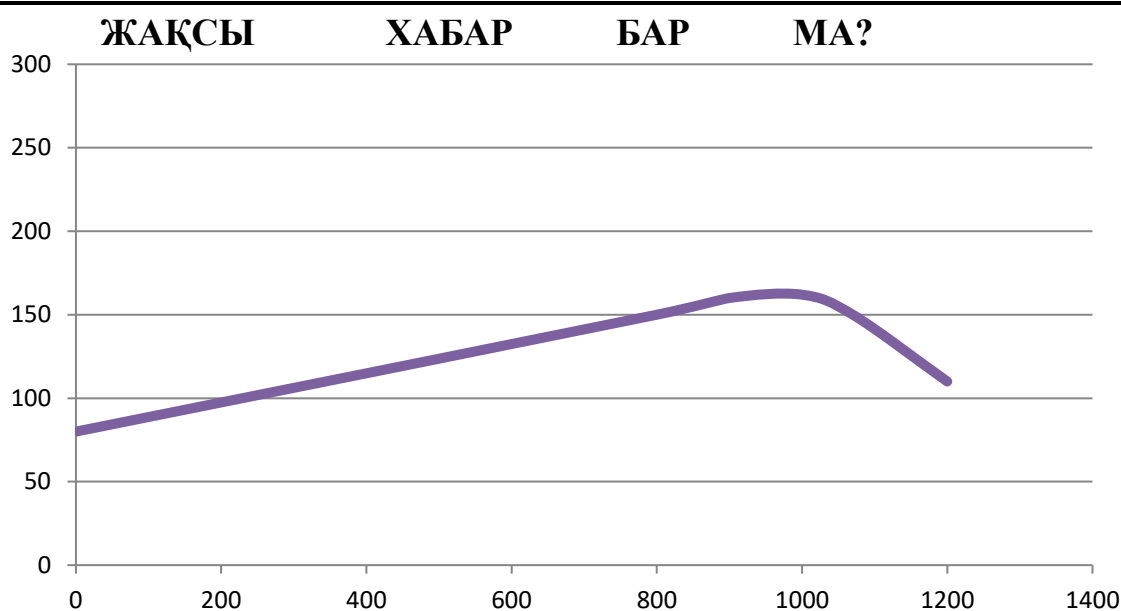
Бір жауыз сөндірмек пе әлде нұрың?

Үстіңе кигізбек пе қара құрым?

Жоқ әлде қазіргімен жұмысың жоқ,

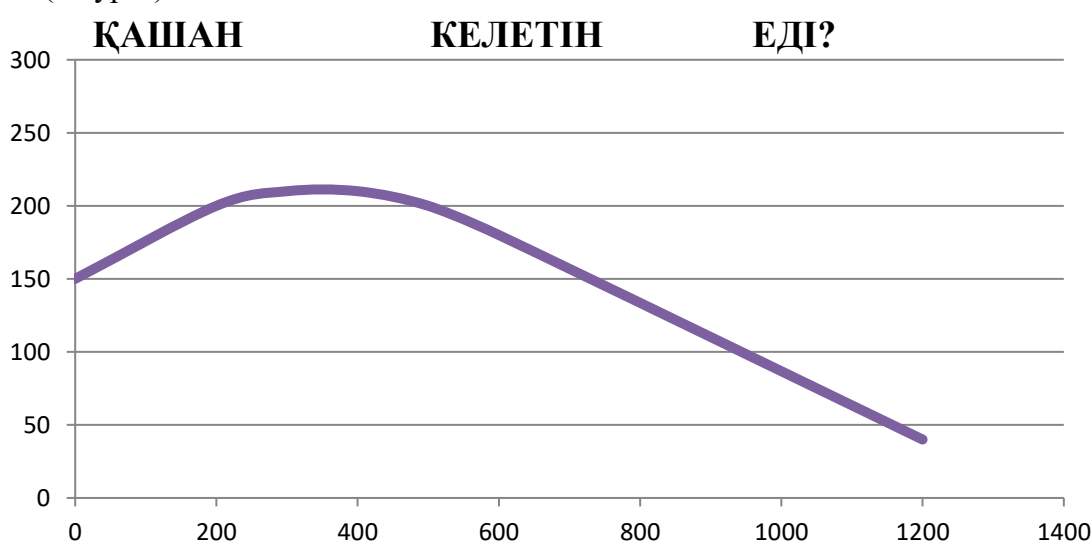
Қайғыға түсіре ме өткен күнің? (М. Жұмабаев).

Сұраулы сөйлемдердің интонациясының ерекшелігі олардың жасалу тәсілімен және мазмұны мен байланысты болады дедік. Мысалы, шылаулар (-ма/-ме, -ба/-бе, -па/-пе) арқылы жасалған ашық сұраулы сөйлемдердің интонациясын экспериментті зерттеулерге сүйене отырып қарасақ мұнда интонацияның негізгі тоны сол шылау жалғанып, мағыналық өзек (центр) болып тұрған баяндауышқа дейін көтерілумен қатар оның тонының жиілігі мен интенсивтілігінің де біршама молаятыны байқалады. Сөйлемнің басы мен соңына қарағанда, оның ортасындағы сөздің буындарының айтылу қарқыны жылдамырақ болады. Шылаулар арқылы жасалған сұраулы сөйлемдер көбінесе интонацияның негізгі тонының жиілігінің орташа регистрінде орташа дауыс күшімен айтылады (4-сурет).

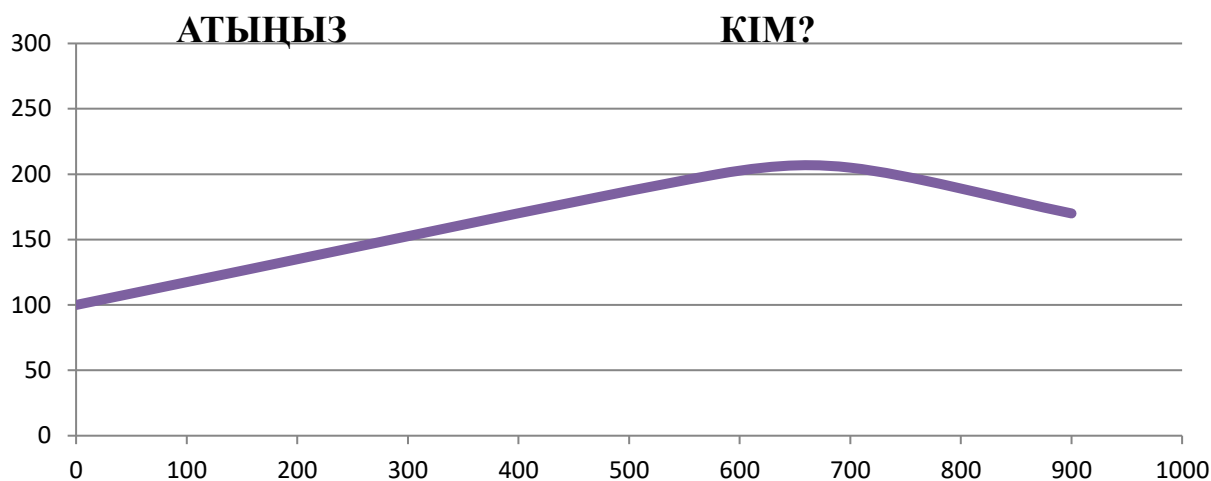
4-сурет. Шылау арқылы жасалған сұраулы сөйлемнің интонациялық сызығы.

Сұрау есімдіктері арқылы жасалған сұраулы сөйлемнің интонациясы сол есімдіктердің сөйлемдегі орнына қарай құбылып тұрады. Сұрау есімдік сөйлемнің басында тұрған жағдайда, ол сөйлемде екі мағыналық өзек болады. Оның біріншісі логикалық акценттелген сұрау есімдігінде болса, екіншісі синтагманың аяғындағы екпін түскен сөзде тұрады. Сұрау есімдігі арқылы жасалған сөйлемнің интонациясының жалпы контуры аяғына қарай бәсеңдейді де, кеңітілген диапазонды болады. Мұндай логикалық екпін сұрау есімдігіне түсетін сөйлемдегі мағыналық өзек әдетте негізгі тонның ең жоғары мағынасына ие болады. Сөйлемнің соңындағы оның екінші өзегі болатын сөз ең үлкен ұзақтылыққа ие болады. Мұндай сөйлемнің жалпы айтылу қарқыны орташа болып келеді (5-сурет).

5-сурет. Есімдік арқылы жасалған сұраулы сөйлемнің интонациялық сызығы.

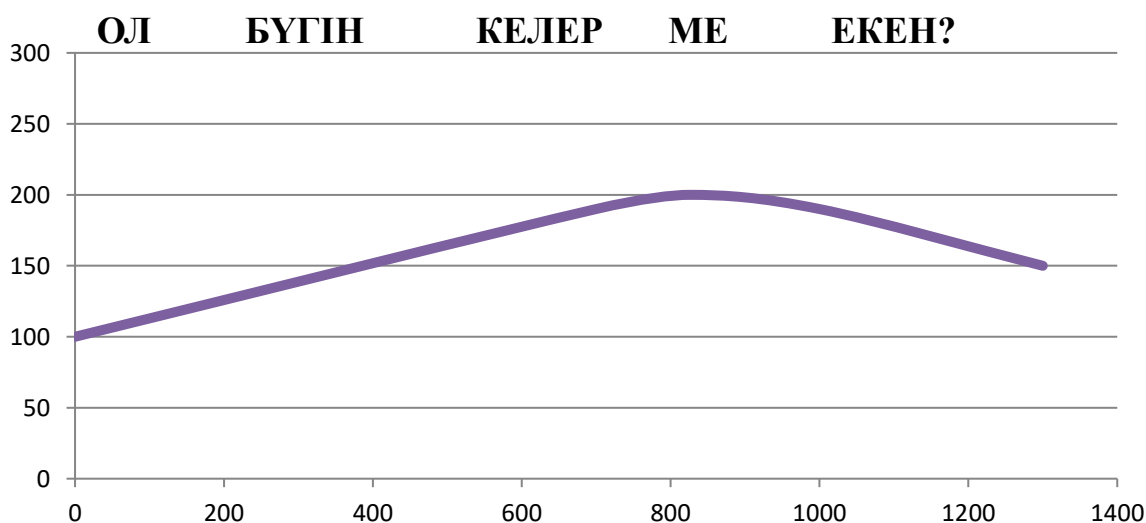
Сұраулы сөйлемдегі негізгі логикалық мазмұнға ие болатын сұрау есімдігінің орны өзгерсе, сөйлемнің интонациялық суреті де өзгеріп кетеді. Егерде сұрау есімдігі сөйлемнің аяғында болса, мұндай сөйлемнің әуені мағыналық өзектегі терминальды буынға дейін көтеріліп барып, сол жерде шұғыл төмендейді. Мұндай сөйлем кең тональды диапазон мен жоғары тональды регистрде айтылады. Сөйлемнің әуені аяғына қарай шұғыл өзгереді. (6-сурет).

6-сурет. Есімдік арқылы жасалған сұраулы сөйлемнің интонациялық сызығы.

Күмәнді сұрақтардың интонациясы жай қарқынға және шамалы интенсивтілікке ие болады. Оның тональды диапазоны едәуір болып орташа регистрде айтылады да, жалпы контуры көтеріңкі және көтеріңкі-бәсең тонмен ерекшеленеді. Сөйлемнің басы мен аяғының тональды интервалы орташа болып келеді, ал сөйлемнің интенсивтілігі тонмен бірге өзгеріп өз-ара пропорциялы болады (7-сурет).

Қарсы сұрақтың тональды контуры аяғына дейін көтеріліп келеді де, соңғы сөздің ақырғы буыны логикалық акцентпен белгіленеді. Мұндай сөйлемнің тональды диапазоны мен интервалы кең болады. Қарсы сұрақ әдетте жылдам қарқынмен айтылады да, ал интенсивтілігі орташалау болып келеді (8-сурет).

7-сурет. Күмәнді сұрақтың интонациялық сызығы.

Сонымен, сұраулы сөйлемдердің жоғарыдағы түрлерін алып қарасақ олар сұраулы шылаулар арқылы және сұраулы есімдіктер арқылы жасалатын үлкен екі топқа бөлінеді екен. Сұраулы шылаулар мен, сұраулы есімдіктері сөйлемдердің предикативтік (мағыналық) өзегіне айналады. Олардың интонациялық ерекшеліктері сөйлемнің предикативтік өзегіне айналатын сұраулы шылаулы сөздер мен сұраулы есімдіктердің функциясы мен орнына байланысты екен.

Сонымен қазақ тіліндегі сұраулы сөйлемдердің жоғарыда көрсетілген екі түрінің ең негізгі интонациялық ерекшелігі – олардың максималды тонының әрқашан мағыналық өзегінде болуы. Интенсивтіліктің де негізгі тонның жиілігімен байланысты молаюы байқалады. Сұраулы сөйлемдердің сұрау шылаулары сөйлемнің соңында болған кезде, негізгі тонның көтерілуі де сол шылаулармен байланысты. Ал сұраулы есімдіктері басында тұратын сұраулы сөйлемдердің тоны да жоғары басталып, аяғына қарай бәсеңдейді.

Жоғарыда баяндалған сөйлемдердің интонациясы қазақ тіліндегі сұраулы интонацияның екі инварианты болып табылады. Сұраулы шылаулар арқылы жасалған сөйлемдерді мағынасы мен құрылымына қарай, жалпы сұрақ интонемасына жатқызамыз. Ал сұраулы есімдіктер арқылы жасалған сөйлемдерді арнаулы сұрақ интонемасына жатқызуға болады.

Біреуді бір іс істеуге қосу мақсатымен айтылған сөйлем бұйрықты сөйлем деп аталады. Олар жалаң бұйрық ретінде ғана айтылмай, сонымен қатар кісінің еркін, талабын кеңесін, тілегін, жалынышын т.б. білдіреді. Бұйрықты сөйлем көбінесе диалогта жиі ұшырайды.

Бұйрықты сөйлемдер етістіктің бұйрық және қалау райы арқылы жасалады. Бұйрықты сөйлемдердің баяндауыштары қандай сөзден болғанына қарай және сөйлемнің құрамы қандай болуына қарай, олардың мазмұны да әр түрлі болып келеді. 1. Баяндауышы етістіктің бұйрық райының екінші жағында айтылған сөйлемдер көбінесе бұйрық талап кейде үндеу мәнді болады: Тарт тілінді! Жоғал көзіме көрінбей! – деп Ысқақ кимелеп кетті (С.Ерубәев). Құлат мынау үйлерді! (М.Әуезов). Қалма! Апарып сал! (М.Әуезов). Тысқа шығайық жүр! (М.Әуезов). Анау шиге қарай тарт! (Ғ.Мұстафин). 2. Баяндаушы етістіктің бұйрық, райында айтылып, оған -шы/-ші қосымшасы жалғанып, тілек, жалыныш не сыпайы түрде бұйыруды білдіретін сөйлемдер жасалады. Ондай сөйлемдер қалау мағынасында да айтыла береді: Келші, қалқам, менің қасыма, отыршы! Мына жұмысты тезірек бітірші! (Ә.Әбішев). Әйгерім, сен бері қарашы! – деді (М.Әуезов).

Бұйрықты сөйлемді интонациялық айырмашылықтарына қарай екіге бөлуге болады. Олардың біріншісі – орындалуға тиісті, жалтаруға болмайтын қатал бұйрық болса, екіншісі – тілек, қалау не сыпайы түрде айтылған бұйрық.

Олардың біріншісіне жоғарыда келтірілген бірінші топтағы (1) мысалдар, екіншісіне – екінші топтағы (2) мысалдар жатады. Қатал бұйрықты сөйлемнің интонациялық ерекшелігі – оның көбінесе жоғары тонмен басталып, соңына қарай бәсеңдеуі. Сыпайы түрде айтылған бұйрықты сөйлемнің интонациялық ерекшелігі оның көбінесе біркелкі, орташа тональды деңгейде айтылуы.

Кісінің көңіл күйін, әр түрлі эмоциялық сезімін білдіру үшін жұмсалатын сөйлемдер лепті болады. Лепті сөйлемдер кісінің ашуын, ызасын, аянышын, күмәнін, таңдануын,

қуанышын т.б. білдіреді. Мұндай сөйлемдердің эмоциялық мағыналары олардың құрамындағы одағай, модаль сөздер, баяндауышындағы етістіктің шартты райы, не тұйық рай формаларында, немесе көмекші етістікпен бірге қолданылатын есімше, шылау, демеуліктер және мақтану, масаттану мағынасындағы сөйлемдерде қолданылатын ғажап, неткен, қандай, пай- пай, ай, деген сөздерде болады.

Интонациялық ерекшеліктеріне қарап, қазақ тіліндегі барлық лепті сөйлемдерді екі топқа бөлуге болады. Оның біріншісіне жоғарыда келтірілген лепті сөйлемді құратын грамматикалық әдістерсіз-ақ (одағай, модаль сөздер, баяндауышының ерекшеліктері т.б.), жалаң айрықша интонация арқылы болатын лепті сөйлемдер жатады. Мысалы: Бұл түс емес! (М.Әуезов). Тамаша мұнда екен! (М.Әуезов). Дәл қаланың үйі! (М.Әуезов). Алғыс деген аз сөз! Кел! Досың сені күтіп отыр! (М.Әуезов). Ғажап жігіт екен! (Ғ.Мұстафин). Сүйінші, күйеу келеді! (Алпамыс батыр).

Қазақ тіліндегі лепті сөйлемнің екіншісіне құрамында жоғарыда келтірілген одағай, есімдік, етістіктің грамматикалық формалары мен категориялары бар түрлері жатады. Мысалы: Қандай ақылды адам! (Ғ.Мұстафин). Уа, салдар келеді! (Ғ.Мұстафин). Неткен айтқыш тіл! (М.Әуезов). Ойпырай, тамаша екен! (Ғ.Мұстафин). Ойбай, сен аулақ жүр! (Алпамыс батыр). Сорлы-ай, арманда кеткен екен! (Ж.Аймауытов). Па, шіркін, кеше осыны айтуың ғой! (Ж.Аймауытов).

Жоғарыда келтірілген лепті сөйлемдердің екі түрінің экспрессивті, эмоциялық мағынасы мен интонациялық ерекшеліктері олардың лексикалық-грамматикалық айырмашылықтарына қарай әр түрлі болуы мүмкін. Бірінші топқа жататын лепті сөйлемдер бүтіндей жоғары тональды деңгейде болып грамматикалық әдіссіз-ақ айрықша интонациямен айтылады. Олардың мағыналық өзегі сөйлемнің аяғына таман орналасады. Лепті сөйлемдердің екінші тобындағы эмоциялық мағыналы сөздер ең көтеріңкі тонмен, максимальды интенсивтілікпен созылыққы айтылып, сөйлемнің бірінші мағыналық өзегі болып табылады да, екінші мағыналық өзегі сөйлемнің соңында болады.

Лепті сөйлемдердің бәрі дерлік эмоциялық-экспрессивті мағынаға ие болғандықтан, баяу қарқынмен, нық айрықша тембрмен айтылып, лепті интонемаға жатады. Лепті сөйлемдердің түрлері лепті интонеманың варианттарына лайық болады.

Интонацияның әуені мен қарқыны, кідірісі, дауыс диапазоны – сөйлеу кезінде айтар ойдың маңызды, маңызсыз тұстарын ажыратып беретін болса, ал үдемелік логикалық екпін түсіп акценттелу арқылы ойдың тұтастығын көрсетеді. Ал дауыс реңкі адамның эмоциясын, көңіл-күйін көрсетіп, жағдаятқа байланысты әр түрлі сипат алады.

Қорытындылай келе, интонация прагматикалық мақсатты орындауда ерекше қызмет атқаратын құбылыс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Нұрмаханова А.Н. Типы простого предложения в тюркских языках (грамматические и интонационные особенности на материале узбекского, каракалпакского и казахского языков). – Ташкент: «ФАН», 1965.
- 2 Утесбаева Ж.М. Интонационные конструкции казахского текста (на материале романа А.Нурпеисова «Қан мен тер»). Автореф. дис. канд. филол. наук. – Алма-Ата,

1990. – 31 с.
- 3 Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. – Алматы, 1991. – 370 б.
 - 4 Нұрмаханова Ә. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1982. – 253 б.
 - 5 Базарбаева З.М. Қазіргі қазақ тілі интонациясының негіздері. –Алматы, 2002. – 241 б.
 - 6 Базарбаева. З. Интонация жүйесінің теориялық негіздері. –Алматы, 2001. –189 б.
 - 7 Ernazarova, G. O., Mukaddamovna, K. Z., Valievna, Q. I., & Bolatbekovich, K. A. (2022). The need to study pedagogical professional thinking. *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*, 5, 95-98.
 - 8 Ibrohimov, F. A., & Kabirova, Z. M. (2021). Inklyuziv ta'lim va yangicha pedagogik yondashuvlar. *Academic research in educational sciences*, 2(CSPI conference 1), 567-571.
 - 9 Кабировва, З. М. (2022). Ахборот-таълим муҳитини шакллантиришга йўналтирилган аралаш таълим технологияларидан фойдаланиш. *integration of science, education and practice. scientific-methodical journal*, 3(10), 20-23.
 - 10 Каримов, Б. З. (2020). Рақамли далиллар категориясининг илмий-назарий масалалари. *Илмий мақола–Т.: TDYU Yuridik fanlar axborotnomasi–Вестник юридических наук–Review of Law Sciences*, 5, 168.
 - 11 Mamanovych, A. L., & Sharofiddin o'g'li, B. S. (2022). Environmental behavior change and students'environmental attitude. *ResearchJet Journal of Analysis and Inventions*, 3(12), 140-144.
 - 12 Mamanovich, A. L. (2022). Pedagogical properties of environmental education and education in educational institutions. *Open Access Repository*, 8(12), 624-627.
 - 13 Кадырова, З. З. (2021). Некоторые комментарии к интерпретации и противопоставлению аспектов терминов перефразирование и перифраз. *Теоретическая и прикладная наука*, 1(6), 486-489.
 - 14 Qodirova, Z. Z. (2019). Perifraza obrazli idroq mahsuli. *Ilm sarchashmalari*, 1(1), 54-57.
 - 15 Bazarova, E., & Kadirova, Z. (2020). Practical knowledge of the stone names in linguistics. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 2(1), 178-181.